

दुसरे प्रकरण
मराठी पौराणिक नाटक :
स्वरूप व वाटचाल

मराठी पौराणिक नाटक : स्वरूप व वाटचाल

२.१. प्रास्ताविक :

वस्तुतः कोणत्याही संस्कृतीच्या मुळापासूनच पुराणकथांच्या निर्मितीस प्रारंभ होत असतो. 'पुराण' ह्या शब्दात विशिष्ट प्रकारचे आकर्षण आहे 'पुरा अपि नवम्, तत् पुराणम्।' कालदृष्ट्या जे जुने आहे, परंतु परिणामकारकतेच्या दृष्टीने जे नवे वाटते, ते 'पुराण' म्हटले जाते.

मनुष्य हा स्वभावतः उत्सवप्रिय आहे आणि कसाही संकटकाळ असला, तरी बहुजन समाजाची वृत्ती तशीच होती. त्याचा कल मनोरंजनाकडे होताच होता. कोणत्या ना कोणत्या मार्गाने स्वतःचे मनोरंजन करून घेण्याची प्रवृत्ती सर्वस्वी नाहीशी होत नाही. निरनिराळ्या स्वरूपात ही नाट्यकला समाजात नांदत होतीच. ज्याला नाट्यकलेचे मूळ मानता येईल, असा कळसूत्री बाहुल्यांचा खेळाचा प्रकार महाराष्ट्रातच नव्हे, तर अखिल भारतवर्षात फार प्राचीन काळातही रूढ होता. तसेच दशावतार, लळिते, गोंधळ, भारूडे, तमाशा इ. करमणुकीचे प्रकार त्या काळातही महाराष्ट्रात चालू होते. व वर्षानुवर्षे हजारो प्रेक्षकांचे मनोरंजन करित होते.

२.२. मराठी पौराणिक नाटक : स्वरूप व वाटचाल :

'नाटक' हा एक साहित्यप्रकार आहे. ह्याचाच अर्थ असा की, 'कादंबरी', 'काव्य', 'निबंध' हे जसे साहित्यप्रकार आहेत, तसाच 'नाटक' हाही एक साहित्यप्रकार आहे. 'नाटक' हा एक दृश्य व श्राव्य असा वाङ्मयप्रकार आहे.

'रंगभूमीवर नटाकडून अभिनयाच्या व भाषणाच्याद्वारे लोकसमुदायास सांगिलेली कथा म्हणजे नाटक', असे प्रा.ना. सी. फडके म्हणतात; तर 'जीवनाचे कलात्मक अनुकरण म्हणजे नाटक', असे अॅरिस्टॉटल म्हणतो. हर्मन उल्ड नाटक म्हणजे काय हे स्पष्ट करताना सांगतो, 'मानवी बुद्धीचे आणि मनाचे संपूर्ण व हृदयंगम दर्शन नाटकाद्वारे घडविले जाते.' कालिदासाने एके ठिकाणी असे म्हटले आहे की, 'नाटक ही उथळ करमणुकीची थिल्लर चीज नसून ती एक उदात्त, उन्नत अशी गोष्ट आहे.'

'नाटक' ह्या संज्ञेच्या अशा अनेकांनी व्याख्या केलेल्या आहेत. पण सर्वसमावेशक अशी एकही व्याख्या मिळत नाही. ह्याचे कारण असे की, 'नाटक' ह्या केवळ तीन अक्षरी शब्दाची व्याप्ती फार मोठी आहे. प्रा. वसंत कानेटकर म्हणतात, "नाटक या शब्दाने सूचित होणाऱ्या कलाप्रकाराच्या अनेक व्याख्या शेंकडो नाट्यशास्त्रज्ञांनी आपापल्या ग्रंथात विशद केल्या आहेत. त्या सर्वांचा मतितार्थ एकच आहे. तो म्हणजे नाटक हे दृश्यकाव्य आहे. काव्य या शब्दाबरोबरच त्याचा 'श्राव्य' भागही सूचित होतो. नाटकाला एक कथावस्तू (Plot) असते. ती घटना आणि

प्रसंग यांनी गुंफित असते. त्यातून पात्रे प्रगट होतात. 'संवाद' हे प्रगटीकरणाचे प्रमुख साधन असते. असे लिखित नाटक रंगमंचावर दिग्दर्शकाच्या नेपथ्यादिकांच्या साहाय्याने नटनटी प्रेक्षकासमोर अभिनयित करतात, तेव्हा नाटक जन्माला येते.' 'नाटक' हा शब्द इतक्या विविधांगांनी वापरला जातो की, त्याची नेमकी व्याख्या करणे कठिण आहे.

नाटकाच्या विषयावरून त्याचे विविध प्रकार पडतात. ते पुढीलप्रमाणे -

* सामाजिक नाटके :- ह्या नाटकामधील विषय समाजातील विविध रूढी, परंपरा, चालीरीती, ज्वलंत विषय, याच्यावर अवलंबून असलेले दिसून येतात. अशा नाटकाद्वारे सामाजिक घटनांचा विचार केलेला असतो.

* राजकीय नाटके :- राजकीय विषय, शासन दरबारी घडलेल्या विविध घटना ह्यांचा उहापोह या नाटकाद्वारे होत असतो.

* ऐतिहासिक नाटके :- इतिहासकालीन घटना, इतिहासातील प्रसिद्ध व्यक्ती, ऐतिहासिक विषय ह्यावर आधारलेले नाटक म्हणजे ऐतिहासिक नाटक होय.

* कौटुंबिक नाटक :- कुटुंबातील रोजच्या जीवनात घडणाऱ्या घटना, कौटुंबिक कलह, कुटुंबातील नाती, कौटुंबिक चालीरीती ह्यावर म्हणजेच अशा विषयावर आधारित नाटकाला कौटुंबिक नाटक म्हणतात.

* पौराणिक नाटक :- पुराणातील कथाभाग, 'महाभारत', 'रामायण' ह्या महाकाव्यांमधील घटना व प्रसंग, व्यक्तिरेखा, पुराणांमधील विविध विषय, आख्याने, ह्यावर आधारित नाटकाला पौराणिक नाटक म्हणतात.

अगदी अलीकडे ग्रामीण नाटक व दलित नाटक असेही प्रकार उदयास आलेले दिसून येतात.

२.२.१. पौराणिक नाटक - स्वरूप

आपल्या देशाने राष्ट्रीय काव्ये म्हणून ज्यांना मान्यता दिली आहे, असे 'रामायण' आणि 'महाभारत' हे ग्रंथ पौराणिक नाटकांचे आधारग्रंथ आहेत. त्याचबरोबर विविध पुराणे, भक्तिकाव्ये ह्यांच्यामधूनही पौराणिक नाटकांमधील कथानके साकारत असतात. यक्षगान, दशावतारी खेळ, लळीते, गोंधळ ह्याप्रमाणेच नाटक ही देखील दृश्य करमणूक होती. म्हणून ह्या सर्वांना नाटककारांनी एका सूत्रात आणले. त्यात ईश्वरलीला सूत्रधार 'नाटकाच्या साहाय्याने सादर केली जात असे. आणि त्यानंतर कीर्तनकार जसे नवे आख्यान लावतो, तसे नाटक साकार केले जायचे. सुरुवातीला रंगभूमीवर ईश्वरलीला साभिनय सादर केली जात असे. इ.स. १८८० पर्यंतच्या पौराणिक नाटकात 'महाभारता' वरील आधारलेली नाटके संख्येने अधिक आहेत.

त्या खालोखाल 'श्रीमद्भागवता'वरील व मग त्या खालोखाल 'रामायणा'वरील नाटकांचा क्रम लागतो. 'महाभारता'त नाट्यपूर्ण कथानके संख्यने खूप आहेत. त्यात आख्याने आणि उपकथा भरपूर आहेत. 'महाभारता'च्या अंगी जीवनदर्शनाचे असलेले सहजसामर्थ्य हे देखील त्यावरील पौराणिक नाटके अधिक असण्याचे कारण आहे. 'सौभद्र' पूर्व पौराणिक नाटकात परमेश्वरविषयक कथा आहेत. तसेच ईशलीलागायन आहे आणि नैतिक उपदेशही आहे. ईश्वराचे गुणगान श्राव्य काव्यात करण्यापेक्षा ते दृश्यकाव्यात केले, तर जनसामान्यांना अधिक प्रभावित करू शकते, असे तत्कालीन नाटककारांना वाटत असावे. त्यावेळच्या अद्भुतरम्य पुराणकथा भडक स्वरूपात नाटकांमधून प्रगट झाल्या. त्यातून भक्तीचा पारंपरिक अर्थही व्यक्त होत गेला. श्री. कृ. ओक त्यांच्या 'यज्ञमंडप' (१९३५) ह्या नाटकात दक्षयज्ञविध्वंस व शिवपार्वती विवाहाची कथा येते. त्यातून भक्तिनीतीचा उपदेश केला गेला आहे. पुराणांप्रमाणेच आणि कीर्तनाप्रमाणे प्रारंभीच्या काळातील पौराणिक नाटकांचा प्रवास भक्ती ह्या साध्याकडे होत होता. काही पौराणिक नाटकांमधून राधा-कृष्णाचे कथानक रंजनाच्या दृष्टीने स्वीकारले गेले आहे. म्हणून पौराणिक नाटकात भक्तिनीतीबरोबरच रंजनालाही महत्त्व प्राप्त झाले आहे. ह्या रंजनासाठी किंवा करमणुकीसाठी विदूषकी पात्रांचा वापर केला गेला आहे. पुढेपुढे सामाजिक विचार मांडण्यासाठीदेखील पुराणकथा निवडल्या गेल्या. 'कीचकवध' हे खाडिलकरांचे असेच यशस्वी नाटक आहे. ह्यात पुराणकथा नव्या संदर्भाने मांडली गेली आहे. के.सी.ठाकरे ह्यांचे 'टाकलेलं पोरे' (१९३९) हे कर्णजीवनावरील नवा सामाजिक अर्थ प्रगट करणारे नाटक आहे. यापुढे राजकीय जागृतीचे प्रभावी साधन म्हणूनही पौराणिक नाटकांचा उपयोग केला गेला आहे. पुराणकथांना नवे राजकीय आणि सामाजिक अर्थ देण्यामागे प्रामुख्याने बोधवादी आणि समाजशिक्षणाची भूमिका होती. पुढे- पुढे असा नवा अर्थ देताना ही बोधवादी भूमिका देखील टाळली गेली आहे. रंजनाच्या प्रेरणेतून लिहिल्या गेलेल्या पौराणिक नाटकामध्ये पुराणकथेतील शृंगाराला आणि हास्योत्पादक घटनाप्रसंगांना महत्त्व दिले गेले. त्याहीपुढे कलाप्रेरणेमधून पौराणिक नाटकांची निर्मिती करण्याची सर्वस्वी नवी प्रवृत्ती एकोणीसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात निर्माण झाली. कलाप्रेरणेमध्ये पौराणिक व्यक्ती, घटना आणि एकूण वास्तव ह्यातून एक अर्थपूर्ण आकृती शोधली जाते. पुराणकथेतील व्यक्तींच्या कृती आणि त्यामागील भावभावना ह्यातील अनेक पदरी अर्थपूर्णता अशा नाटकातून शोधली जाते. त्यातून व्यक्ती आणि भोवतालचे जग आणि जीवन ह्यांच्या संबंधांवर प्रकाश टाकला जातो. अण्णासाहेब किलोस्करांचे 'संगीत सौभद्र' हे ह्या प्रवृत्तीतून जन्मलेले मराठीतील पहिले व श्रेष्ठ दर्जाचे नाटक आहे. विद्याधर पुंडलिक ह्यांचे 'माता द्रौपदी' आणि रत्नाकर मतकरी ह्यांचे 'आरण्यक' ही नाटके ह्याच वृत्तीतून

लिहिली गेली आहेत. 'मृत्युंजय', 'तो राजहंस एक' आणि 'कौतेय' ही कर्णाच्या व्यक्तिमत्त्वावर प्रकाश टाकणारी नाटके ह्याच जातकुळीतील आहेत.

एकंदरीत, पौराणिक नाटकातील कथानक हे पुराण साहित्यातील व्यक्ती, प्रसंग, ह्यांच्यावर आधारित असते. अर्थातच नाटककाराला ह्यात कल्पित प्रसंग व कल्पित व्यक्ती ह्यांच्या निर्मितीला वाव असतो. 'रामायण', 'महाभारत', 'श्रीमद्भागवत' आणि 'शिवपुराण', 'विष्णुपुराण', 'गणेश पुराण' अशी अनेक पुराणे ह्यांच्यातील नाट्यपूर्ण आणि वेधक प्रसंगांवर ही पौराणिक नाटके बेतलेली असतात. ह्यातील पौराणिक व्यक्ती अर्थातच प्रमुख व ख्यातनाम असतात. काहीवेळा ह्या व्यक्ती शंकर, विष्णू, कृष्ण ह्यांच्यासारख्या परमेश्वरांचे अवतारदेखील असतात. ह्या पौराणिक व्यक्ती जनमानसात रूजलेल्या असतात. ह्या व्यक्तींचा ठसा जन्मानसावर प्रभावीपणे उमटलेला असतो. ह्याच व्यक्तींचे व्यक्तित्व अधिक तेजस्वी आणि अधिक व्यामिश्र आणि परिणामकारक करण्यासाठी त्यात महत्त्वपूर्ण पौराणिक व कल्पित प्रसंगांची नाटककार भर घालतो.

पौराणिक नाटकाचे वातावरण अर्थातच जुन्या तत्कालीन राजमहालांचे, रणांगण, छावणी, ऋषींचा आश्रम इ. ठिकाणचे असते. ह्या नाटकातील वातावरण अभिजातवादी असते. अर्थातच हे पौराणिक वातावरणच नाटकाला पौराणिकता बहाल करत असते. पात्रांची वेशभूषा, केशभूषा, दृश्ये हे सारेच प्रेक्षकाला किंवा वाचकाला पुराणकाळात घेऊन जाते. ह्या नाटकातील भाषा किंवा संवाद हे सद्भिरूचीसंपन्न असतात. हे संवाद पौराणिक नाटकातील विख्यात व्यक्तींविषयी आदर वाढविणारे असतात, तसेच त्यांचे स्वभाव दाखवणारेही असतात.

२.२.२. मराठी पौराणिक नाटक: वाटचाल :

भरतमुनीनी नाट्याला पाचवा वेद म्हटले आहे. हा वेद निर्माण कसा झाला, ह्याची एक आख्यायिका सांगितली जाते, त्याप्रमाणे ऋग्वेदातून कथा, सामवेदातून संगीत, यजुर्वेदातून अभिनय आणि अथर्ववेदातून रस घेऊन हा 'नाट्यवेद' तयार झाला. ह्यामुळेच नाटकामध्ये आपणाला एकाचवेळी ह्या सर्व गोष्टी आढळतात. भरतमुनींच्या ह्या कथनातून नाटकाच्या चार प्रमुख घटकांचीही आपणाला स्पष्ट कल्पना येते. कथा, संगीत, अभिनय व रस हे ते चार घटक होत.

पाणिनीने 'नाटक' हा शब्द 'नट म्हणजे नाचणे, अभिनय करणे, ह्या धातूवरून मानला आहे. नटाचे म्हणजे अभिनयकर्त्याचे जे कृत्य, ते नाटक होय. नाट्य म्हणजे नटाची अभिनयकला. ह्या अर्थाची अधिक फोड भरताने नाट्यशास्त्राच्या पहिल्याच अध्यायात केली आहे. तो म्हणतो, 'नाट्य म्हणजे ह्या सर्व त्रैलोक्यातील भावभावनांचे अनुकरणात्मक प्रकटीकरण होय.'

भरताच्याच शब्दात सांगावयाचे, तर -

‘त्रैलोक्यस्यास्य सर्वस्य नाट्यं भावानुकीर्तनम् ।’^२

ह्याचप्रमाणे सागरनंदी म्हणतो,

‘‘अवस्था या तु लोकस्य सुखदुःखसमुद्भवा ।

तस्यास्त्वभिनयः प्राज्ञेः नाट्यमित्यभिधीयते ॥’’^३

वरील ओळींचा अर्थ असा होतो की, ‘ लोकांची सुखदुःखातून उत्पन्न होणारी जी अवस्था आहे, तिचा अभिनय करणे, ह्याला विद्वान लोक ‘ नाट्य’ असे म्हणतात.’

नाट्य म्हणजे काय, हे सांगताना कालिदास म्हणतो,

‘‘त्रैगुण्योद्भवमत्र लोकचरितं नानारसं दृश्यते ।

नाट्यं भिन्नरुचेर्जनस्य बहुधाप्येकं समाराधनम् ॥’’^४

ह्याचाच अर्थ, ‘ नाट्यात सत्त्व, रज आणि तम ह्या तीन गुणांमधून उद्भवणारे आणि नाना रसांनी युक्त असे लोकव्यवहार दिसतात, आणि त्यामुळे नाट्य हे वेगवेगळ्या आवडी असणाऱ्या लोकांचे मनोरंजनाचे एकमेव साधन ठरते.’ असा होतो.

सर्वसाधारण प्रेक्षकांना आनंदाची उपलब्धी करून देणे, हे नाट्याचे प्रयोजन आहे. अभिनवगुप्ताच्या मते, ‘नाटक हे अशा प्रकारचे एक दृश्य काव्य आहे की, जे प्रत्यक्ष, कल्पना व अध्यव्यवसाय ह्यांचा विषय बनते आणि सत्यासत्याने युक्त असे एक विलक्षण रूप धारण करून सर्वसाधारण प्रेक्षकाला आनंदाची उपलब्धी करून देते.’

पण केवळ मनोरंजन हेच नाटकाचे प्रयोजन नव्हे, असेही भरताने सांगितले आहे. नाटकातील मनोरंजन हे धर्म आणि यश ह्यांना धरून असले पाहिजे. नाटकात सर्व प्रेक्षकांना उपयुक्त होईल, असे विविध प्रकारचे साहित्य असते. शूरांना त्यातून उत्साह मिळतो, भीरूंना धारिष्ट्य मिळते, कामीजनांना त्यात कामविषयक तृप्ती लाभते, विद्वानांना पांडित्य अनुभवाला येते. आणि दुःखार्ताला दिलासा मिळतो. नाटक हे विरंगुळा देणारे असते, तसेच ते बोधप्रदही असते.^५

ज्यांच्या नाट्यकृती उपलब्ध झाल्या आहेत, अशा नाटककारांपैकी भास हा आद्य नाटककार असे म्हटले तरी चालेल. तो कालिदासाच्या पूर्वी होऊन गेला. ‘ स्वप्न वासवदत्त’ हे त्याचे नाटक अनेक गुणांनी श्रेष्ठ व सरस गणले जाते. इ.स. १९१२ पर्यंत त्याचे एकही नाटक प्रत्यक्ष उपलब्ध नव्हते. पण त्या साली तिरूअनंतपुरम् येथे श्री गणपतिशास्त्री ह्यांना ताडपत्रांवर लिहिलेली भासाची तेरा नाटके सापडली आणि विद्वान व रसिक आश्चर्यचकित झाले. भासाचे काही नाट्यगुण इतके श्रेष्ठ होते की, त्यांचा पुढील नाटककारांवर प्रभाव पडल्यावाचून राहिला नाही. शूद्रकाचे ‘ मृच्छकटिक’ हे भासाच्या ‘ चारूदत्ता’ वरूनच लिहिलेले आहे. कालिदास, भवभूती

आणि हर्षवर्धन ह्या तीनही श्रेष्ठ नाटककारांवर भासाची छाप पडलेली दिसते.

कालिदास हा भासानंतरचा नाटककार असला, तरी गुणदृष्ट्या तो पहिला ठरतो. 'शाकुंतल', 'विक्रमोर्वशीय' व 'मालविकाग्निमित्र' ह्या तीन नाटकांपैकी पहिली दोन नाटके प्रेमसाहसकथा ह्या दृष्टीने उत्कृष्ट आहेत. शूरत्व व दिव्यत्व ह्या दोन गुणांचा त्यात संगम झाला आहे. 'मालविकाग्निमित्र' ह्या नाटकात राजाच्या अंतःपुरातील प्रेमविषयक उलाढाली वर्णिलेल्या आहेत. समृद्ध कल्पनाविलास, नाजूक भावनांचा आविष्कार आणि निसर्गाबद्दल प्रेम ह्या गोष्टी कालिदासाच्या नाटकात ठायीठायी प्रतीत होतात.

त्यानंतरचा सुप्रसिद्ध नाटककार म्हणजे शूद्रक होय. त्याचे 'मृच्छकटिक' नाटक सार्वकालिक लोकाभिरूचीला पात्र ठरले आहे. नाट्यशास्त्राची विहित मर्यादा उल्लंघून त्याने हे नाटक रचले आहे. ह्यातील नायिका ही गणिका असून नायक ब्राह्मण व्यापारी आहे. त्यामुळे भरतमुनीच्या नाट्यनियमात हे नाटक बसत नाही.

इ.स. च्या सातव्या शतकातील हर्षवर्धन हा नाटककार कनौजचा सम्राट होता. त्याने 'रत्नावली', 'प्रियदर्शिका' आणि 'नागानंद' अशी तीन नाटके लिहिली. त्याच्या 'रत्नावली' ह्या नाटकावर मालविकाग्निमित्र' ह्या नाटकाची छया पडली आहे. ह्या नाटकातील स्वभावचित्रे त्याने व्यवस्थितपणे रेखाटली आहेत, तर 'नागानंद' ह्या नाटकावर बौद्ध धर्माची खोल छाप उमटली आहे.

कालिदासाच्या जोडीने ज्याचे नाव घेतले जाते, असा प्रथितयश नाटककार म्हणजे भवभूती होय. 'मालतीमाधव', 'उत्तररामचरित' व 'महावीरचरित' ही त्याची तीन नाटके उपलब्ध आहेत. भवभूती हा गंभीर स्वरूपाचा नाटककार आहे. नाजूक व सौम्य भावनांपेक्षा भव्य व उदात्त भावनांचे आविष्करण त्याला प्रिय वाटते. भवभूती हा करुण रसाला अग्रमान देणारा कवी आहे. त्याच्याइतके कारुण्याचे यथार्थ स्वरूप कोणालाच प्रकट करता आले नाही.

इ.स.च्या आठव्या शतकात विशाखदत्त हा आणखी एक प्रसिद्ध नाटककार होऊन गेला. 'मुद्राराक्षस' हे त्याचे यशस्वी आणि आकर्षक असे नाटक होय. ह्यात तत्कालीन राजकीय जीवन रंगवले आहे. आर्य चाणक्याने चंद्रगुप्ताच्या हितासाठी पूर्वीच्या पदच्युत नंद राजाच्या राक्षस नामक मंत्र्याला आपल्याकडे वळवण्यासाठी अनेक हिकमती कशा लढवल्या, ते ह्या नाटकात दाखवले आहे. आरंभापासून अखेरपर्यंत मन वेधून ठेवणारे असे हे नाटक आहे.

भट्टनारायण हा 'वेणीसंहार' ह्या नाटकाचा कर्ता आहे. महाभारतातील दुःशासन वधाच्या कथेवर ते नाटक आधारलेले आहे.

राजशेखर हा नाटककार इ.स. च्या दहाव्या शतकात होऊन गेला. 'बालरामायण',

‘बालभारत’, ‘विद्धशालभंजिका’ आणि ‘कर्पूरमंजरी’ ही त्याची चार नाटके प्रसिद्ध आहेत. संस्कृत, प्राकृत व त्याच्या काळी बोलल्या जाणाऱ्या इतर भाषा यांच्यावर त्याचे विलक्षण प्रभुत्व होते. त्याने विविध वृत्ते आणि वाकप्रचार ह्यांचा वापर करण्यात त्याचा हातखंडा होता.^६

कृष्णमिश्र नामक नाटककार इ.स. च्या अकराव्या शतकात होऊन गेला. कृष्णमिश्र ह्या नाटककाराने लिहिलेले ‘प्रबोधचंद्रोदय’ हे नाटक अत्यंत वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. नाटकमय काव्य ह्या दृष्टीने त्याचे महत्त्व आहे. हे नाटक प्रयोगक्षम नसले, तरी त्याने उच्च धार्मिक विचार आणि गंभीर तत्त्वज्ञान ह्यांचा काव्यमय आविष्कार करण्यात मिळवलेले यश दृष्टिआड करता येत नाही. ह्यातील पात्रे मानवी नसून भावरूप आणि प्रतीकात्मक आहेत. आध्यात्मिक भावनांना रूपकाद्वारे मूर्तिमंत करून त्यांचा परस्परसंबंध ह्या नाटकात चांगल्या रीतीने दाखवलेला आहे. विष्णुभक्तीचा माहिमा स्थापित करणे, हा ह्या नाटकाचा उद्देश आहे.

त्यानंतरचा ग्रंथ म्हणजे ‘प्रतापरुद्रीय’ हा होय. ह्याचा कर्ता विद्यानाथ नावाचा असून त्याने आपला ग्रंथ सर्वस्वी दशरूपकाला धरूनच लिहिला आहे. त्याच्या पाचव्या भागात नाटकविषयक चर्चा असून नमुन्यादाखल एक पाचअंकी नाटकच दिले आहे. तेराव्या शतकाच्या अखेरीस हा ग्रंथ निर्माण झाला.

‘साहित्यदर्पण’ हा ग्रंथही साहित्यशास्त्रात मूल्यवान ठरला आहे. विश्वनाथ कवीराज हा ह्याचा कर्ता होय. ह्यात साहित्याच्या सर्व अंगांची चर्चा असून त्यातला सहावा परिच्छेद हा नाट्यविषयक आहे. ह्या ग्रंथाचा काळ चौदाव्या शतकाचा उत्तरार्ध होय.^७

भास, भवभूती, कालिदास, हर्षवर्धन, राजशेखर आदी संस्कृत कवींनी जी नाटके लिहिली; ती अर्थातच लोकांच्या मनोरंजनासाठी. परंतु केवळ लोकरंजनाचा हेतू न ठेवता त्यांनी सहजासहजी समाजप्रबोधनही साधले, तेही जनसमुदायाची देवधर्मावरील श्रद्धा, पुराणकथांवरील प्रेम, व आकर्षण हे लक्षात घेऊन. समाजप्रबोधनाच्या दृष्टीने रामायण- महाभारतातील आदर्श कथाभाग त्यांनी निवडले व त्यावर नाट्य रचले. मात्र रामायण- महाभारतातील मूळ संस्कृत भाषा सोपी व बहुजन समाजाला समजणारी होती. म्हणूनच समाजमनाचा दुवा साधणाऱ्या ह्या कथा समाजाला अत्यंत प्रिय वाटत होत्या. कालांतराने संस्कृत भाषेतील वाङ्मयाच्या निर्मितीत खंड पडला व प्राकृत भाषा व प्राकृत भाषा जन्मास आल्या. प्राकृत भाषांमधून सुमारे दहाव्या शतकात लिहिलेल्या कवी राजशेखर ह्याच्या ‘कर्पूरमंजरी’ ह्या नाट्याचा उल्लेख सापडतो. बाराव्या शतकाच्या सुमारास प्राकृत भाषा काहीशा समृद्ध झाल्या. त्याचवेळी ज्ञानेश्वरांचे कार्य सुरू झाले.

इ.स. १३१८ नंतर यादवांची सत्ता संपुष्टात आली. महाराष्ट्रावर मुसलमानी आक्रमणे झाली

आणि 'मराठी' चा नूर विस्कटला. परंतु विशेष म्हणजे ह्या विरोधी राजकीय परिस्थितीतही आध्यात्मिक परंपरा चांगली टिकून राहिली. नाट्यनिर्मिती थंडावली. पण भक्तिपर काव्य व आख्याने उदंड झाली. हरदास, पुराणिक ह्यांच्यामार्फत कथा, कीर्तने, आख्याने, पुराणे ऐकूनच तत्कालीन समाजाचे उद्बोधन व रंजन होत असे. ८

मराठी पौराणिक नाटकांच्या पार्श्वभूमीचा विचार करताना तंजावरच्या रंगभूमीचा आढावा घेणे महत्त्वाचे आहे. कारण इ.स. १६८४-१७११ ह्या काळात तंजावरचे दुसरे राजे शाहराजे भोसले ह्यांनी जवळजवळ तेवीस मराठी नाट्यकृतींचे लेखन केले.

भोसले राजांनी लिहिलेल्या वा निर्माण केलेल्या ह्या नाटकांना प्रेरणा बहुधा दाक्षिणात्य यक्षगान व भागवत मेळा ह्यांची असावी. नृत्यप्रधानतेऐवजी वाङ्मयनिष्ठता या नाटकात अधिक आहेत. भाषा संस्कृतनिष्ठ असून कथानके कल्पनारम्य आहेत. संवाद वेधक व चटकदार आहेत. शाहजीराजांनी म्हणजेच 'कवी भोज' ह्यांनी मराठीत उदंड लिहून तंजावरच्या रंगभूमीवर मराठी नाटकाला मानाचे स्थान मिळवून दिले. शाहजीराजे यांनी 'गणेश जयंती', 'सरस्वती', 'पार्वती', 'वेळीकल्याण', 'कृष्णलीला', 'सीताकल्याण', 'शंकर-नारायण', 'मृत्युंजय चिरंजीव', हरिहर विलास' इत्यादी अनेक प्रकारची नाटके लिहून मराठी रंगभूमीला उज्वलता प्राप्त करून दिली. ९ धर्मभावनेतून लिहिली गेलेली ही नाटके उत्सव प्रसंगी खेळली जात असत.

विष्णुदास अमृत भावे ह्यांनी ८ नोव्हेंबर १८४३ रोजी 'सीता-स्वयंवर' ह्या आपल्या नाटकाचा पहिला प्रयोग सांगली येथे सादर केला व नाट्यकलेची ज्योत प्रज्वलित केली. दाक्षिणात्य यक्षगान, भागवतमेळा, दशावतार, हरिदासांची पौराणिक, आख्याने इत्यादींच्या बीजभूत भूमीतून 'सीतास्वयंवर' हे मराठीतील गद्य-पद्य मिश्रित नाटक जन्मास आले. पखवाजासारख्या वाद्यांच्या बोलावरून 'तागडथोम' किंवा राक्षसांच्या डरकाळ्यांवरून 'अलल्लडुर' अशी नावे ह्या नाटकांना देण्यात आली. विष्णुदास भावे ह्यांच्या नावावर अशी पन्नास-साठ नाट्यांख्याने आहेत. 'मत्स्यावतार', 'गणपती जन्माख्यान', 'पांडवांचा वनवास', 'दुर्वासभोजन', 'कीचकवध', 'रावणविटंबना', 'शक्तिहतलक्ष्मणाख्यान', 'कंसवध', 'द्रौपदी-स्वयंवर', 'ययाति-आख्यान' इ. नाटके विष्णुदासांनी लिहिली. ही नाटके ग्रंथरूपाने उपलब्ध नाहीत. कारण ती ग्रंथरूपाने लिहिलेलीच नाहीत. त्यावेळी नाट्यलेखनाची पद्धतीच अगदी ओबडधोबड स्वरूपाची होती. नाटककराने नाटकाच्या संविधानाचे वर्णन करणारी पदे तेवढी लिहायची. ही पदे म्हणजे नाट्यप्रयोगाचा कच्चा माल रंगभूमीवर प्रारंभापासून समारोपापर्यंत बाजूस उभ्या असलेल्या सूत्रधाराने ती पदे म्हणायची. सूत्रधाराची एकेक पदे ऐकून बाकीच्या पात्रांनी त्या पदापासून इष्ट तो बोध घेऊन आपली भाषणे आणि कृती करायची ! ह्या नाटकांची संविधानके अर्थातच नेहमी

पौराणिक आख्यानावर आधारलेली असत. ^{१०}

भाव्यांच्या नाटकांच्या अनुकरणाने पौराणिक नाटके करणाऱ्या आणखी पुष्कळच कंपन्या निघाल्या. १८४९-५० च्या सुमारास इचलकरंजीकर नाटक मंडळीही पौराणिक नाटकांचे प्रयोग करू लागली. पांडुरंग रघुनाथ दातार ऊर्फ बाबाजीशास्त्री हे ह्या मंडळीचे नाटककार होते. त्यांनी शिव व शिवपरिवार, भरत, पुरुरवा, गोपीचंद, मत्स्येंद्र, शंकराचार्य, दधिची, रत्नावली, गुरूममतासंयोग इ. काहीसे नवे विषय नाटकासाठी निवडले. ^{११} बाबाजीशास्त्र्यांचा नाटकाचा एकंदर साचा विष्णुदासी पौराणिक नाटकांप्रमाणेच होता. पण बाबाजीशास्त्र्यांनी रचलेली आख्याने वाङ्मयगुणांनी युक्त आहेत. नाटक ही एक करमणूक, निव्वळ रंजनाचे साधन हाच दृष्टिकोन इचलकरंजीकरांचा होता.

ह्याच सुमारास धोंडोपंत सांगलीकर, नरहरबुवा कोल्हापूरकर अशा आणखी काही नाटकमंडळ्या निघून पौराणिक नाटकांचा विस्तार झाला. पौराणिक नाटकांचा उगम संस्कृत पद्धतीवर लिहिलेल्या गद्ययुक्त ग्रांथिक पौराणिक नाटकातूनच झाला. पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध झालेली नाटके म्हणून दामोदर कवींच्या नाट्यकृतीचा उल्लेख करता येतो. 'अभिमन्यू विवाह' हे त्यांचे नाटक १८५६ साली प्रसिद्ध झाले. सामान्य रचना, बेताचे कवित्व असलेले हे नाटक आहे. विनायकशास्त्री नातू ह्यांचे 'नल' हे नाटक बोधवादी स्वरूपाचे आहे. नाटकाच्या पाच अंकांमध्ये नलाचे चरित्र आले आहे. ह्या नाटकाशिवाय 'श्री भिल्लिणी' हे ही एक बोधप्रधान नाटक आहे. पातिव्रत्याचा बोध ह्या नाटकात आहे. नाटकातील पौराणिक कथाभाग मानवी केल्यामुळे नाटक हृद्य बनले आहे. विनोदपद्धती जुनी आहे, भाषा संस्कृतप्रचुर आहे. लक्ष्मण गोपाळ दीक्षित ह्यांची 'मेधावती- परिणय', रूक्मिणी-हरण' ही नाटके ह्याच काळातील आहेत. 'श्रीयाळ-चांगुणा सत्वदर्शन', 'भद्रायु-सत्वदर्शन', 'हरिश्चंद्र सत्वदर्शन' ही नाटके आणि अशाच प्रकारची बरीच नाटके १८६५ ते १८७७ ह्या काळात लिहिली गेली.

'गौरीहर विनोद' हे अनंत दीक्षित-जोशी, चिपळोणकर ह्यांचे नाटक विदग्ध शैलीतील स्वतंत्र पौराणिक नाटक आहे. विदूषक व नारद ह्या दोन पात्रांच्या साहाय्याने संबंध नाटकभर खेळकर वातावरण निर्मिलेले आहे. 'सैरंध्री' हे बजाबा बाळाजी नेने ह्यांचे नाटक असून ह्यातील रचना संस्कृतच्या विदग्ध पद्धतीवर असल्याने कवित्व क्लिष्ट व दुर्बोध वाटते. 'गोपीचंद' हे ना.दि. गोडबोले ह्यांचे नाटक दोन अंकीच आहे. ह्या ऐतिहासिक नाटकात नाथपंथीय सिद्धीचमत्कारामुळे पौराणिकतेचे वलय निर्माण केले गेले आहे.

१८५७ पासून नवआंग्लशिक्षितांची पिढी जसजशी बाहेर पडू लागली, तसतशी नाट्यविषयक अभिरूचीत हळूहळू क्रांती होत गेली. ह्या नवशिक्षितांना खेडवळ पद्धतीची, सौंदर्यदृष्टी नसलेली

पौराणिक नाटके आवडेनाशी झाली. इंग्रजीतील व संस्कृतातील सुंदर-सुंदर नाटके त्यांच्या वाचनात आणि अध्ययनात येऊ लागली.^{१२} संस्कृत नाटकांचे अनुवाद करण्यात मुख्यतः शास्त्रीवर्गाने पुढाकार घेतला. परशुरामतान्या गोडबोले ह्यांनी 'वेणीसंहार', 'मृच्छकटिक', 'नागानंद', 'पार्वतीपरिणय', 'उत्तररामचरित' ही नाटके, कृष्णशास्त्री राजवाडे ह्यांनी 'मालतीमाधव', 'मुद्राराक्षस', 'विक्रमोर्वशीय', ही नाटके, गणेशशास्त्री लेले ह्यांनी 'जानकीपरिणय', 'मालविकाग्निमित्र', 'विद्धशालभंजिका' व 'कर्पूरमंजरी' ही नाटके, रा.भि. गुंजीकरांनी 'शाकुंतल' हे नाटक, विष्णू दाजी गद्रे ह्यांनी 'श्रीहर्षकृत प्रियदर्शिका' व 'नागानंद' ही नाटके मराठीत आणली. ह्यातील काही नाटकांची एकाहून अधिक भाषांतरे झालेली दिसून येतात. पूर्वीची विष्णुदासी पद्धतीचे नाटके पुस्तकरूपाने छापलेली नव्हती. ही नवी भाषांतरित नाटके मात्र ग्रंथरूपाने प्रसिद्ध होत होती. ग्रंथनिविष्ट स्वरूपात प्रसिद्ध होणारी ही पहिलीच नाटके. त्यामुळे त्याकाळी ह्या नाटकांना 'बुकिश नाटके' म्हणण्याची प्रथा पडली. ह्या बुकिश नाटकांपासून रंगभूमीवरील देखावे, पडदे, पोषाख, प्रयोगविषयक तपशील इत्यादींमध्ये बराच बदल झाला.^{१३}

ह्याचवेळी संस्कृतातील व इंग्रजीतील नाटकांना आदर्श म्हणून समोर ठेवून स्वतंत्र रीतीने नाटक लिहिण्याचेही काही प्रयत्न झाले. त्याची सुरुवात वि.ज. कीर्तने ह्यांनी केली. आपल्या वयाच्या एकविसाव्या वर्षी 'थोरले माधवराव पेशवे' हे मराठीतील पहिले स्वतंत्र ऐतिहासिक नाटक त्यांनी लिहिले. केवळ साठ पानांच्या ह्या नाटकात माधवराव, रमाबाई, रघुनाथराव, आनंदीबाई, रामशास्त्री ह्या प्रमुख व्यक्तिरेखा यशस्वी व प्रभावी रीतीने त्यांनी रेखाटलेल्या आहेत. हे नाटक शोकपर्यवसायी आहे. 'जयपाळ' हे कीर्तन्यांचे दुसरे नाटक. थोडक्यात, कीर्तन्यांपासून स्वतंत्र नाट्यलेखनाचा पायंडा पडला. त्यातून 'झाशीच्या राणीचे नाटक', 'सवाई माधवरावांचे नाटक', अफजलखानाच्या मृत्यंचे नाटक', 'मल्हारराव महाराज नाटक' ही ऐतिहासिक ; 'मनोरमा', 'स्वैरसकेशा', 'कलहपरिणामादर्श नाटक', 'रमाविश्वासराव नाटक', 'संगीत सौभाग्यरमा' ही सामाजिक ; 'अधिकारदान विवेचन', 'आर्यवसुंधरा', ही राजकीय अशी विविध प्रकारांमधील नाटके निर्माण झाली. 'गोपीचंद', 'भद्रायुसत्वदर्शन', 'सुदर्शन', 'शशिकला', 'मदालसा', 'पारिजातक', 'उदार दामोदर', 'भौमासुर', 'बकासूर वध' ही काही पौराणिक नाटके निर्माण झाली.

आंग्ल विद्येने विचारी पुरुषांच्या मनात प्रचंड खळबळ निर्माण झाली होती. विधवाविवाह, स्त्रीशिक्षण, बालविवाह, जातिभेद ह्या प्रश्नावर चर्चा होत होती. आंदोलने होत होती. ह्या आंदोलनाचा परिणाम मराठी नाटकावर होऊ लागला. पौराणिक नाटकांऐवजी रूपकात्मक,

कल्पनाप्रधान नाटके लोकांना आवडू लागली. कमी वेळातला व उपहासप्रधान विनोद लोकांना पसंत पडू लागला. बाळा कोटी भास्कर ह्यांनी मुंबईस एक फार्स पाहून आपल्या 'सीताहरण' या नाटकाच्या शेवटी एक फार्स जरठ कुमारी विवाहाचा दाखविला. तो लोकांना फार आवडला. पुढे असे फार्स मोठ्या प्रमाणात लिहिले गेले. ^{१४} 'बासुंदीपुरीचा फार्स', 'ढोंगी बैराग्याचा फार्स', 'पुनर्विवाह', 'दुःखदर्शन', 'हुंडा प्रहसन', 'मोर एल.एल.बी. प्रहसन', 'ढेरपोट्याचा फजिता', 'स्त्रीशिक्षण प्रहसन' असे काही फार्स ह्यावेळी लोकप्रिय झाले. त्यातील विनोद हा मुख्यतः शाब्दिक कोट्यांवर आधारलेला नसून तो प्रधानतः प्रसंगनिष्ठ व स्वभावनिष्ठ स्वरूपाचा असे.

कलातत्त्वाची जाणीव प्रबळ नसल्यामुळे संयमाची, संघटित रचनेची न्यूनता येथेही जाणवत होती. त्याचबरोबर विदुषकी बाष्कळपणा आणि हेतुशून्य कृत्रिम रचना ह्यामुळे ह्या नाटकांचा दर्जा खालावत चालला होता. ह्यावेळी इ.स. १८८० सालच्या दिवाळीत अण्णासाहेब किलोस्करांनी 'संगीत शाकुंतल' ह्या आपल्या संगीत नाटकाचा पहिला प्रयोग केला. किलोस्करांचे संगीत नाटक म्हणजे लिखित पौराणिक नाटकांचा नवावतार होता. चालू नाटकातील कंटाळवाणा, अतिशयोक्त, अवास्तव भाग लक्षात घेऊन तो त्यांनी जाणीवपूर्वक कमी केला. विदूषक, देव व दानव ह्यांना त्यांनी नाटकातून वगळले. पण लोकांना पौराणिक नाटक आवडते, हे लक्षात घेऊन कथा मात्र पुराणतूनच घेतली. ह्या पौराणिक कथांना त्यांनी बुकिश नाटकांचा रेखीव आकार दिला, देवांनाही मानवी रूपात आणले. संपन्न आशयाने भरलेली, अवीट गोडी असलेली गाणी सादर करून त्यांनी मराठी रंगभूमीला नाट्य संगीताचे वरदान दिले. थोडक्यात, किलोस्करांचे संगीत नाटक हे नवयुगाचे प्रवर्तन करणारे ठरले.

किलोस्करांनी तसे फारसे नाट्यलेखन केलेले नाही. 'शाकुंतल', 'सौभद्र' ही त्यांची दोन पूर्ण नाटके तर 'रामराज्यवियोग' हे अर्धे राहिलेले नाटक. किलोस्करांनी गाणे, अभिनय व नाट्य ह्यांचा त्रिवेणी संगम साधला. शेक्सपियरच्या रूपांतरित नाटकावरून सुसंघटित कथानक आणि एक सुस्पष्ट साध्य हे गुण किलोस्करांनी आपल्या पौराणिक स्वरूपाच्या नाटकांमध्ये आणले. त्यांच्याच नाट्यसृष्टीपासून मराठी संगीत नाटकाची एक समृद्ध परंपरा उभी राहिली.

त्यांच्या 'संगीत शाकुंतल' चा प्रथम प्रयोग चार अंकांचा असला, तरी पुढे तो सात अंकांचा झाला. एकूण २०९ पदे ह्या नाटकात आहेत. 'महाभारता'तील शाकुंतला आणि दुष्यंत ह्यांच्यातील प्रणयप्रसंगाचे चित्रण ह्या नाटकात करण्यात आले आहे. त्यानंतर किलोस्करांनी अगदी स्वतंत्र, पण पौराणिक असे 'सौभद्र' नावाचे एक अमर नाटक मराठी रंगभूमीस दिले. बलराम, कृष्ण, सुभद्रा, अर्जुन, रूक्मिणी, विदूषक, नारद इ. पात्रे त्यांनी मानवी पातळीवर

रंगवून उभी केली. ह्या नाटकामध्ये सुभद्राहरण व सुभद्राविवाहाचा प्रसंग प्रामुख्याने आढळतो. त्यानंतरचे 'रामराज्यवियोग' हे नाटक अपूर्णच, परंतु किलोस्करांच्या नंतर वि.वा. खरे व ग.चिं. देव ह्यांनी ते पूर्ण करण्याचा प्रयत्न केला. ह्यामध्ये रामाला वनवासाला धाडण्याचा कथाभाग येतो.

अण्णासाहेब किलोस्करांच्या नंतरच्या काळात रंगभूमी गाजविली ती गोविंद बल्लाळ देवल, श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर, कृष्णाजी प्रभाकर खाडिलकर व राम गणेश गडकरी ह्यांनी. देवल हे किलोस्करांचे शिष्यच होते. देवलांनी 'दुर्गा', 'विक्रमोर्वशीय', 'मृच्छकटिक' इ. अनेक नाटके लिहिली. त्यांनी सामाजिक प्रश्न मांडण्यासाठी नाटक हे उत्तम माध्यम आहे, हे सिद्ध केले. श्री. कृ. कोल्हटकरांनी आपल्या कल्पनाप्रधान अशा नाटकांनी मराठी रंगभूमीवर नावीन्य आणले. त्यांनी 'वीरतनय', 'मूकनायक', 'गुप्तमंजुष', 'परिवर्तन', 'वधुपरीक्षा' इ. नाटके लिहिली. ही सर्व नाटके कल्पनारम्य व स्वतंत्र अशी होती.

ह्यानंतरच्या काळात कृष्णाजी प्रभाकर खाडिलकर ह्या थोर नाटककाराने आपल्या थोर नाट्यकृतींनी मराठी रंगभूमी गाजविली. त्यांनी आपल्या नाटकांमधून ध्येयवाद जोपासला. 'मेनका', 'सावित्री', 'बायकांचे बंड', 'स्वयंवर', 'प्रेमध्वज', 'सवाई माधवरावांचा मृत्यू', 'द्रौपदी', 'कीचकवध', 'भाऊबंदकी', 'विद्याहरण', 'सत्त्वपरीक्षा', 'सवतीमत्सर', 'त्रिदंडी संन्यास', 'मानापमान', 'कांचनगडची मोहना' ही त्यांची नाटके होत. त्यांच्या एकूण पंधरा नाटकांपैकी आठ नाटके संगीत, तर सात गद्य आहेत. पौराणिक नाटकांची जुनी दृष्टी बदलून ती नव्या काळास अनुसरून हेतुनिष्ठ बनविण्याचे कार्य खाडिलकरांनी केले. खाडिलकरांचे 'स्वयंवर' हे नाटक फारच गाजले. कृष्ण-रूक्मिणी ह्यांच्या शृंगाराचे सुरेख चित्रण ह्या नाटकात केले आहे. त्यांच्या सर्व नाटकांची रचना ही बांधेसूद, ठाशीव व रेखीव अशी होती. ह्याच पद्धतीतील 'कीचकवध' हे नाटकही त्याकाळी गाजले. ह्या नाटकाचे कथानक सुसंघटित, शृंखलाबद्ध, परिणामकारक आहे. द्रौपदीचे पावित्र्य, तिचे धैर्य, तिचे प्रसंगावधान ह्यापेक्षाही नाटककाराने प्रभाव उमटविला आहे तो कीचकाचा नीचपणा, त्याचा उत्तमपणा, त्याचा अहंकार, त्याचा दर्प, त्याची आत्मप्रौढी, त्याची कुटिलता ह्यांचा. एक समर्थ नाटककार म्हणून खाडिलकरांना ह्या नाटकाने कीर्ती प्राप्त करून दिली. त्यांच्या नाटकांचे वैशिष्ट्य म्हणजे पाश्चिमात्यांचे नाट्यतंत्र व भारतीयांचा जीवनादर्श ह्यांचा सुरेख संयोग हे होय.

शुक्राचार्यांपासून संजीवनी विद्या हरण करणाऱ्या कचाची कथा खाडिलकरांनी आपल्या 'विद्याहरण' ह्या नाटकात रंगविली असली, तरी त्यांच्या ह्या हेतुप्रधान नाटकात दारूच्या व्यसनाने शुक्राचार्यांसारख्या तपस्व्याचा कसा नाश होतो, कचासारखे चारित्र्यसंपन्न विद्यार्थी स्वकीयांचा

उद्धार कसा करतात, हे ह्यात समर्थपणे चित्रित करण्यात आले असून कर्तव्यानिष्ठेचा एक आदर्श म्हणून कच प्रेक्षकांपुढे उभारण्यात खाडिलकर यशस्वी ठरले आहेत.

खाडिलकरांच्या पौराणिक नाट्यपद्धतीचे अनुकरण करणारे ना. रा. बामणगावकर ('आत्मतेज', 'धनुर्भंग'), कृष्णाजी हरी दीक्षित ('देवयानी', 'रूक्मिणीहरण', 'राजा सत्त्वधीर', 'सं. औदार्याचा डंका') ह्या नाटककारांनी प्रचलित सामाजिक किंवा राजकीय स्वरूपाचे तत्त्वज्ञान नाटकामध्ये प्रतिबिंबित करण्याचा प्रयत्न केला.

राम गणेश गडकरी ह्यांनी मराठी नाट्यसृष्टीस आपल्या चटकदार व प्रभावी भाषाशैलीची नाटके देऊन तिचे वैभव वाढविले. गडकऱ्यांची 'प्रेमसंन्यास', 'पुण्यप्रभाव', 'एकच प्याला', 'भावबंधन', 'राजसंन्यास' (अपूर्ण) अशी अगदी थोडीच नाटके असली; तरी आपल्या प्रतिभेच्या बळावर त्यांनी नाट्यक्षेत्रात अलौकिक यश मिळविले आहे.

त्याच काळात माधवराव पाटणकरांनी 'सैरंधी', 'द्रौपदी-वस्त्रहरण', 'वत्सलाहरण', 'भक्त सुदाम' अशी काही पौराणिक नाटके लिहिली. त्याचबरोबर अनंत वामन बर्वे (सं. शुक्चरित', 'सं. भक्तप्रल्हाद', 'नारद', 'सं. महासती', 'अनसुया'), गोविंद सखाराम टेंबे (सं. तुलसीदास', 'सं. वत्सलाहरण'), यशवंत नारायण टिपणीस ('मत्स्यगंधा', 'नारद', 'राधामाधव', 'जरासंध') इ. नाटककारांनी पौराणिक नाटकांचा प्रवाह सुरू ठेवला.

ह्यानंतरच्या काळात मराठी नाट्यसृष्टीची निष्ठेने सेवा करण्याची फार मोठी कामगिरी भा. वि. ऊर्फ मामा वरेरकर ह्यांनी केली. वरेरकरांच्या 'कुंजविहारी' ह्या नाटकाने रसिकांची मने जिंकली. गवळणींच्याकडून दह्यादुधाचे दान घेण्यापासून कालियामर्दन पर्यंतच्या कृष्णलीला ह्या नाटकात आहेत. गोकुळातील सर्व कृष्णक्रिडा नाटककाराने मोठ्या कौशल्याने ह्या नाटकात उभी केली आहे. 'भूमिकन्या सीता' हे रामाने केलेल्या सीतेच्या त्यागाच्या कथेवर लिहिलेले पौराणिक नाटक. त्याचप्रमाणे श्रीकृष्णाच्या प्रेरणेने यादवांनी मथुरा सोडून द्वारकानगरी वसविण्याच्या कथानकावर रचलेले 'द्वारकेचा राजा' हे नाटक आणि 'जरासंध' हे नाटक, अशी काहीच नाटके वरेरकरांनी पौराणिक कथानकावर लिहिली. नंतरची त्यांची बरीचशी नाटके मात्र समाजाभिमुख व प्रचारकी वृत्तीची आहेत.

माधवराव जोशी ह्यांनी शुद्ध स्वरूपाची पौराणिक नाटके लिहिली. 'कर्णार्जुन' व 'कृष्णविजय' ही त्यांची दोन पौराणिक नाटके आहेत.

ह्याच काळात मराठी नाटकाच्या थोर परंपरेला साजेशी नाट्यरचना करणारा एक नाटककार अवतरला. तो म्हणजे वि. वा. शिरवाडकर. पौराणिक नाटकांच्या परंपरेत एक वेगळा आदर्श शिरवाडकर हे 'कौतैय' (१९५३) ह्या नाटकात स्थापित करताना दिसतात. कर्ण व कुंती ह्यांच्या

भावसंबंधाचे चित्रण ह्या नाटकात आले आहे. त्यांचे आणखी एक नाटक म्हणजे ' ययाति आणि देवयानी'. महाभारतातील ह्या दोन व्यक्तींनी वि. स. खांडेकर ह्यांच्या प्रतिभेची घेतली होती. तशीच पकड शिरवाडकरांच्याही प्रतिभेची घेतली होती. ययाति आणि देवयानी ह्यांची समृद्ध व्यक्तिचित्रे हा ह्या नाटकाचा विशेष ! ह्याशिवाय गो.नी.दांडेकर ह्यांनी 'राधामाई' हे एकच चांगल्या रीतीने रंगभूमीवर आणलेले पौराणिक नाटक आहे.

१९३९ साली 'प्रबोधन'कार ठाकरे ह्यांचे ' टाकलेलं पोर' हे नाटक मराठी रंगभूमीवर अवतरले. ह्या नाटकात अपत्य हत्येचा प्रश्न तर प्रधान आहेच, पण त्याहीपेक्षा मागासलेल्या आणि पददलित समाजातील स्वाभिमानी उद्धारकांना आत्मोन्नतीचे शिखर गाठण्यासाठी कोणकोणत्या सामाजिक विकल्पांना व अडचणींना तोंड देऊन आपला मार्ग आक्रमावा लागतो, ह्याचे दृश्य रंगवण्याचा कर्णाच्या मूळ कथेनुसार प्रयत्न केलेला आहे. हे नाटक रंगभूमीवर फारच गाजले. ह्या नाटकातून 'प्रबोधन'कारांच्या सामाजिक लेखणीचा प्रत्यय येतो. अर्थातच हे नाटक एका 'प्रबोधन'काराचे आहे, हे लक्षात येते.

१९५० ते ८० ह्या काळात कर्णाच्या व्यक्तिरेखेवर प्रकाश टाकणारी तीन नाटके मराठी रंगभूमीवर दिमाखदार निर्मितीमूल्ये घेऊन अवतरली. मधुसूदन कालेलकरांचे ' तो राजहंस एक' (१९७५) हे नाटक कर्णाच्या जीवनातील महत्त्वपूर्ण निवडक प्रसंगांनी युक्त असून रसिकांच्या मनावर सखोल ठसा उमटवणारे ठरले. ह्या नाटकातून कालेलकरांची 'नाटक' ह्या साहित्यप्रकारावरील जबरदस्त पकड लक्षात येते. 'मृत्युंजय' (१९७७) हे शिवाजी सावंत ह्यांनी आपल्याच प्रदीर्घ कादंबरीचे नाट्यरूपांतर केले आहे. वेधक भाषाशैली, वेधक प्रसंग ह्यांनी हे नाटक संपन्न आहे. अर्थातच हे नाटक एका कादंबरीकाराचे आहे. 'कौंतेय' हे वि.वा.शिरवाडकरांचे नाटक कर्ण व्यक्तिमत्त्वावर प्रकाश टाकणारेच आहे. अर्थात् हे एका कवीचे नाटक आहे. त्यामुळे नाटकात काव्यमयता प्रकर्षाने लक्षात येते.

वसंत कानेटकरांचे ' मत्स्यगंधा' हे नाटक रंगभूमीवर आले. शंतनू राजा सत्यवतीच्या प्रेमात पडतो. पुत्र देवव्रत सत्यवतीला ' भीष्म प्रतिज्ञा' करून शंतनूची राणी म्हणून घेऊन येतो. असा ह्या नाटकाचा कथाभाग आहे. त्यातील विविध ढंगदार पदांमुळे हे नाटक संगीत नाटक म्हणूनच रंगभूमीवर आले. 'नल-दमयंती' हे कानेटकरांचे दुसरे पौराणिक नाटक ! नल-दमयंतीच्या स्वयंवराची आकर्षक कथा मांडणारे हे कानेटकरांचे नाटक संपन्न भाषाशैलीने नटलेले असे आहे.

विद्याधर गोखले ह्यांनी 'सं.सुवर्णतुला', 'मंदारमाला', 'जय-जय गौरीशंकर', 'पंडितराज जगन्नाथ' ही नाटके लिहून जुन्या संगीत नाटकांची परंपरा आपल्यापरीने समृद्ध केली. ह्या

नाटकातील पदे आजही लोकप्रिय आहेत. विद्याधर गोखले ह्यांच्या चतुरस्र प्रतिभेने व रससंपन्न लेखणीने मराठी नाट्यप्रांतावर लक्षणीय ठसा उमटविला.

‘ कालयवन ’ हे पु.शि.रेगे ह्यांचे नाटक श्रीकृष्णाच्या व्यक्तिमत्त्वाचा शोध घेणारे आहे. कृष्ण हवा असेल , तर कालयवन असणारच, हा जीवनाचा अर्थ येथे मांडला आहे. कालयवन, कृष्ण, राधा, कुब्जा, अक्रूर, अभिरक ह्या पात्रांच्या संवादांमधून व प्रसंगांमधून हे जीवनचिंतन त्यांनी मांडले आहे.

विद्याधर पुंडलिक ह्यांनी ‘माता द्रौपदी’ हे नाटक लिहिले. ह्यामध्ये द्रौपदीच्या उत्तर आयुष्यातील प्रसंगांचे चित्रण आलेले आहे. द्रौपदीच्या व्यक्तिमत्त्वाचा चिंतनशील आविष्कार येथे आगळेपणाने दिसतो.

कानेटकर, शिरवाडकर, खानोलकर, वरेरकर ह्यांच्यासारखे प्रतिभासंपन्न नाटककार नव्या काळात झाले असूनही नाट्यरसिकांना ‘ सौभद्र ’, ‘ स्वयंवर ’, ‘ भावबंधन ’ इ. संगीत नाटकांची गोडी, वाटत आहेच. अद्यापही ही नाटके वाढत्या लोकादराने केली जातात. जुने नाट्यसंगीत, जुनी भाषाशैली, जुना रंगमंच, जुनी कथानके ह्यांनी युक्त नाटके अजूनही चांगली चालली आहेत.

२:४. समारोप :-

अशा तऱ्हेने १८४३ मधील विष्णुदास भावे यांच्या ‘ सीता स्वयंवर ’ नाटकापासून पौराणिक नाटकांचा सुरू झालेला मराठी रंगभूमीवरील प्रवास आजही सुरू आहे. पुढे संस्कृत पौराणिक नाटकांचे अनुवाद झाले. अण्णासाहेब किल्लोस्कर, गो.ब. देवल, कृ.प्र. खाडिलकर, मामा वरेरकर, वि.वा. शिरवाडकर, मधुसुदन कालेलकर, वसंत कानेटकर, विद्याधर गोखले, पु.शि.रेगे व विद्याधर पुंडलिक इ. सारख्या ज्येष्ठ आणि श्रेष्ठ नाटककारांच्या प्रभावी लेखणीमधून मराठीतील पौराणिक नाटक समृद्ध होत गेले आहे. सामान्यतः रामायण, महाभारत आणि विविध पुराणे यांच्यामधील वेधक कथाप्रसंगांवर आधारित अशी ही पौराणिक नाटके लिहिली गेली आहेत.

यापुढील प्रकरणात आपण ‘ प्रबोधन ’ कार के.सी. ठाकरे यांनी लिहिलेल्या ‘ टाकलेलं पोरे ’ या कर्णजीवनावर आधारित नाटकाचे वाङ्मयीन परीक्षण पाहणार आहोत.

संदर्भ व टीपा

१. पहा: कानेटकर वसंत, 'नाटक: एक चिंतन'
२. पहा: जोशी महादेव शास्त्री, ' भारतीय संस्कृतीकोश- खंड ४'
अनमोल प्रकाशन, पुणे - तृतीयावृत्ती- १९९४ - पृष्ठ ७५४
३. तत्रैव पृष्ठ ७५८
४. तत्रैव पृष्ठ ७५८
५. तत्रैव पृष्ठ ७५८
६. तत्रैव पृष्ठ ७६२
७. तत्रैव पृष्ठ ७८१
८. पहा: लिमये शकुंतला, 'पौराणिक नाट्यसृष्टी, सुपर्ण प्रकाशन, पुणे.
प्रथमावृत्ती - १९७८ - पृष्ठ १६
९. तत्रैव पृष्ठ १८
१०. पहा : देशपांडे अ. ना., 'आधुनिक मराठी वाङ्मयाचा इतिहास'
भाग पहिला, व्हीनस प्रकाशन, पुणे, द्वितीयावृत्ती-१९९२-पृष्ठ ६६
११. पहा: बिरादार वसंत 'आधुनिक मराठी वाङ्मयाचा इतिहास', कैलाश पब्लिकेशन्स,
औरंगाबाद-प्रथमावृत्ती-१९९९-पृष्ठ ६१
१२. पहा : देशपांडे अ.ना., उ.नि.१० - पृष्ठ ६८
१३. तत्रैव पृष्ठ ६९
१४. पहा : उ. नि. १० - पृष्ठ ६४.

